

REPERTOAR AUTORITETA I IZVORA
U KOMENTARIMA UZ PRVU KNJIGU ARISTOTELOVA
»RETORIČKOG UMIJEĆA« DUBROVAČKOG FILOZOFA
NIKOLE VITOVA GUČETIĆA (1549-1610)

Gorana Stepanić

UDK: 1(091) Gučetić, N. V.
Izvorni znanstveni rad

Gorana Stepanić
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
P u l a
gstepanic@unipu.hr

Dubrovački vlastelin, filozof i državnik Nikola Vitov Gučetić (1549-1610) autor je latinskog *Komentara uz prvu knjigu Aristotelova »Govorničkog umijeća«* (*In primum librum Artis rhetoricorum commentaria*, nakon 1607?). Premda je tekst komentara objavljen (Potthoff, 2006), izostao je temeljni opis jedinog rukopisa na temelju kojeg je izdanje priređeno (Bibliotheca Vaticana, Urb. Lat. 1219). Ovaj članak pokušava ispraviti taj nedostatak te dati opis rukopisa, uključujući i spekulaciju o tome je li posrijedi autograf i koja mu je moguća datacija. Jezgru članka čine rezultati istraživanja izvora i autoriteta (antičkih klasičnih autora, antičkih komentatora Aristotela i Platona, crkvenih otaca, srednjovjekovnih teologa i filozofa te humanista i, nadasve, kasnosrednjovjekovnih i renesansnih autora pravne literature) kojima se Gučetić služio u svojem komentaru. Prvi put se, u prilogu, objavljuje iscrpna lista od 165 identificiranih autora čija je djela Gučetić konzultirao te se razmatraju mogućnosti i pružaju smjernice za daljnje istraživanje fenomena citatnosti u tekstu dubrovačkog komentatora. Detaljnije se pak izlaže novootkriveni neposredan utjecaj dvojice talijanskih humanista, prevoditelja i komentatora Aristotelove *Retorike*, Mlečanina Danielea Barbara (1514–1570) te milanskog retora Marcantonija Maioraggia (1514-1555), čiji je komentirani prijevod Aristotelove *Retorike* (Venecija, 1547, ²1571, ³1572), kako se u članku dokazuje, Gučetiću poslužio kao neposredan izvor teksta i kao strukturni uzor za njegove *Komentare*.

Ključne riječi: Nikola Vitov Gučetić, Aristotelova *Retorika*, kasnorenesanski latinski komentari Aristotela, citiranje autoriteta, dubrovačka renesansna filozofija, Marcantonio Maioraggio, Daniele Barbaro

1. Gučetić kao komentator

Nikola Vitov Gučetić (1549-1610), dubrovački vlastelin, filozof, političar i pravnik, autor je većeg broja filozofskih tekstova, mahom temeljenih, na ovaj ili onaj način, na tekstovima dvojice najutjecajnijih antičkih filozofa, Platona i Aristotela. Platonskim se temama – ljubavi i ljepotom – bave dva široj javnosti vjerojatno najpoznatija dijaloga iz Gučetićeve mladosti, *Dialogo d'amore* i *Dialogo della bellezza*, oba tiskana 1581, u kojima su sugovornice autorova supruga Maruša Gundulić i poznata dubrovačka ljepotica i pjesnička muza, Cvijeta Zuzorić.¹ Ostali Gučetićeви filozofski tekstovi bave se Aristotelovim naukom, iznoseći ga i komentirajući u raznim filozofskim žanrovima. U žanru dijaloga, popularnom u kasnoj renesansi, pisani su *Discorsi... sopra le Metheore d'Aristotile* (1584, ²1585), rasprava u četiri razgovora temeljena na četirima knjigama Aristotelove *Meteorologije*, zatim *Governo della famiglia* (1589), pisan s oslonom na Aristotelovu *Ekonomiju*, te *Dello stato delle Repubbliche* (1591), temeljen na *Politici* istoga filozofa.² Potonji dijalog u istome izdanju prate dva manja prozna teksta etičkog interesa, *Avvertimenti Civili per lo governo delli stati* i *Apologia del honor civile*.³

Dio Gučetićeва filozofskog opusa zauzimaju spisi koji su u naslovu određeni kao komentari. Najstariji je među njima mladenački spis koji je Dubrovčanin započeo pisati u dvadeset drugoj godini, a objavio u Veneciji 1580: komentar uz metafizički spis srednjovjekovnog hispanoarapskog filozofa i liječnika i Aristotelova komentatora, Averroesa (1126-1198), pod naslovom *Commentaria in sermonem Auerrois Cordubensis De substantia orbis*. U istome svesku objavljeni su komentari uz Pseudo-Aristotelov spis *Propositiones de causis* te *Quaestio de immortalitate intellectus possibilis, contra Alexandrum Aphrodisaeum*, polemika s Aristotelovim komentatorom Aleksandrom iz Afrodisijsade (djelovao oko 200) o besmrtnosti duše.⁴

¹ Nicolò Vito di G o z z e, *Dialogo della bellezza detto Antos, secondo la mente di Platone*. In Venetia: Appresso Francesco Ziletti, 1581 (*Razgovor o ljepoti, zvan Cvijet, u Platonovu duhu*); Nicolò Vito di G o z z e, *Dialogo d'amore, detto Antos, secondo la mente di Platone*. In Venetia: Appresso Francesco Ziletti, 1581 (*Razgovor o ljubavi, zvan Cvijet, u Platonovu duhu*).

² *Discorsi sopra le Metheore d'Aristotele, ridotti in dialogo, & divisi in quattro giornate*. In Venetia: Appresso Francesco Ziletti, 1584; ²1585 (*Razgovori uz Aristotelovu »Meteorologiju«*); *Governo della famiglia*. In Venetia: Presso Aldo, 1589 (*Upravljanje obitelji*); *Dello stato delle Repubbliche secondo la mente di Aristotele con essempli moderni, giornate otto*. In Venetia: Presso Aldo, 1591 (*O ustroju država*). O filozofskim žanrovima u Gučetića i u hrvatskih renesansnih filozofa v. Ivica M a r t i n o v i ć, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2011, 44.

³ *Gradanska upozorenja za one koji upravljaju državama; Obrana građanske časti*. V. Ljerka S c h i f f l e r, *Nikola Vitov Gučetić*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, ²2007, 62; Ivica M a r t i n o v i ć, »Kasnorenesansni filozof Nikola Vitov Gučetić«, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 6 (1997) 216-217.

⁴ *Commentaria in sermonem Auerrois Cordubensis De substantia orbis, et in Propositiones de causis; Quaestio de immortalitate intellectus possibilis, contra Alexandrum Aph-*

Valja spomenuti i da Gučetićeov opus sadržava i teološke naslove s odrednicom komentara, uglavnom komentare psalama (*In primum psalmum commentarius*, Venetiis, 1600; *Commentarii in tres psalmos XV. XXV. & CXXVI.* Venetiis, 1601).⁵ Dio filozofske i teološke ostavštine dubrovačkog filozofa još je uvijek u rukopisu, poput latinskog komentara Aristotelova djela *O duši* (*Breue Compendium in duo prima Capita Tertii de Anima Aristotelis*, 1606), latinskih rasprava *Tractatus de anima humana*, *De daemonibus*, *De angelis*, *De Deo* (1604) te talijanske rasprave *Li discorsi della immortalità e felicità humana* (1607).⁶ Neobjavljeni opsežan opus dvotomnih *Lekcija* iz praktične teologije (*Lettoni dieci nel quarto De sacramentis in genere*; *Lettoni quatordecim sopra l'Evangelio di Santo Giovanni*; *In Principio erat Verbum*; *Lettoni dodecim sopra il quinto Cap. di Paulo Apostolo ad Romanos* /Urb. Lat. 449/ te *Dieci lettoni del paradiso terrestre*; *Tredecim lettoni de usuris*; *Lettoni de indulgentiis*; *Vna lettione della esscomunica*; *Due lettioni de Partu Virginis*; *Trè lettioni contra li Ebrei* /Urb. Lat. 500/) – taj najmanje poznat i najslabije proučen dio Gučetićeve teološke ostavštine na talijanskom, premda dobro popisan i opisan, još čeka izdanje.⁷

2. *Komentari uz prvu knjigu Aristotelove »Retorike«*: struktura i statistika

Sudbinu neobjavljenih Gučetićeovih rukopisa donedavno je dijelilo i jedno od njegovih najopsežnijih filozofskih djela, komentatorski tekst koji se ovom prilikom nalazi u fokusu našeg interesa, *Komentari uz prvu knjigu Aristotelova »Govorničkog umijeća«*. Tekst *Komentara* je na temelju jedinog prijepisa kojim raspoložemo, onog iz Vatikanske biblioteke (Urb. Lat. 1219), za tisak 2006. godine priredio njemački slavist Wilfried Potthoff (1945-2009).⁸

rodissaeum. Venetiis, apud Bernardum Iuntam, MDLXXX (*Tumačenja uz govor Averroesa Kordobljanina o bivstvu svijeta i uz stavke o uzrocima; Pitanje o besmrtnosti možnoga uma, protiv Aleksandra iz Afrodissijade*). Prijevodi naslova preuzeti iz I. M a r t i n o v i ć, o. c. (3), 203-204.

⁵ *Komentar uz prvi psalam; Komentari uz tri psalma: 15, 25 i 126.*

⁶ *Kratak prikaz prvih dvaju poglavlja treće Aristotelove knjige »O duši«* čuva se u Vatikanskoj knjižnici, Bibliotheca Urbina, pod signaturom Urb. Lat. 1449; *O ljudskoj duši, anđelima, demonima i Bogu* čuva se na istome mjestu pod signaturom Urb. Lat. 514, a *Rasprave o ljudskoj besmrtnosti i sreći* pohranjuje Biblioteca Oliveriana u Pesaru.

⁷ Rukopisne teološke spise pod naslovom *Predavanja* (*Lettoni*, Urb. Lat. 500) popisala je Ljerka Schiffler u svojoj monografiji o Gučetiću. V. Lj. S c h i f f l e r, o. c. (3), 123-127.

⁸ Nikola G u č e t i ć, *In primum librum »Artis rhetoricorum« Aristotelis commentaria. Editio princeps*, Universitätsverlag Winter, cop., Heidelberg, 2006. Njemačka editio princeps nikako ne zadovoljava kriterije kritike teksta i pravila struke o tome kako prirediti latinski humanistički tekst za tisak i pokazuje duboko nepoznavanje latinskoga jezika te je razmjerno čitljiv rukopis pretvorila u slabo upotrebljiv tekst. Dok ne bude moguće prirediti

Komentari uz prvu knjigu Aristotelova »Retoričkog umijeća« obično se datiraju oko 1600. godine i spadaju u Gučetićeve kasnija djela.⁹ Obasežu 272 numerirana folija učisto prepisanog latinskog teksta, a kako je svaki list ispunjen i *verso*, broj ispisanih stranica je dvostruko veći i iznosi njih 544. Cijeli je kodeks pisala ista ruka ritmom od 25 redaka po stranici, a osim nekoliko desetaka listova na kojima je tinta probila na poleđinu stranice, radi se o načelno dobro čitljivom čistopisu.¹⁰ Tekst je autor podijelio na 49 poglavlja nejednake duljine, od kojih najdulje (XXVIII) obaseže više od 30 stranica a najkraće manje od stranice; dapače, ima slučajeva da su dva ili tri numerirana poglavlja smještena u jedno («spojene» su, primjerice, glave XIX, XX, XXI te XXII i XXIII). Sva poglavlja nose naslov koji dovoljno transparentno ukazuje na sadržaj poglavlja (npr. *Caput III: Longe praestare in ciuitatibus omnia ex legibus iudicare et nihil in libertate magistratum relinquere*).¹¹

novi izdanje Gučetićevih *Komentara uz »Retoriku«*, tekst je bolje, kako smo i sami činili – uvijek, dakako, s dužnim oprezom – konzultirati u rukopisu br. 1219 iz knjižnice adresata nekolicine Gučetićevih rukopisa, urbinskog vojvode Francesca Marije della Rovere, čija je bogata biblioteka 1657. priključena Vatikanskoj biblioteci.

Za štetne (među ostalim) interpunkcijske zahvate u Potthoffovu izdanju usp. prikaz izdanja britanskog filozofa i aristotelovskog stručnjaka Jonathana Barnes: »Here, and in a hundred other places, Potthoff has left his readers to edit the text; and whatever he may have done to the original punctuation, what he prints gives the impression that the commas and spots have been dropped by a passing sparrow«. Usp. Jonathan Barnes, »Nikola Gučetić [sic], In Primum Librum Artis Rhetoricorum Aristotelis Commentaria, Editio princeps«, Wilfried Potthoff (ed.), *Beiträge zur slavischen Philologie 10 (Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH, 2006), XXVIII + 340 p, International Journal of the Classical Tradition*, 15 (2008), 4, 691.

⁹ Tako Ivica Martiņovič, »Ljetopis života i djela Nikole Vitova Gučetića«, *Dubrovački horizonti* 36 (1996), 31; Lj. Schiffler, *o. c.* (3), 89; W. Potthoff, *o. c.* (8), XII. Ukoliko se, međutim, Gučetićeve aluzije na vlastito djelo *O sreći* («De felicitate»), koju nalazimo na fol. 47v urbinskog rukopisa 1219, odnosi na njegovu neobjavljenu talijansku raspravu *Li discorsi della immortalità e felicità humana*, datiranu (prema istim autorima) 30. srpnja 1607, taj ćemo datum morati shvatiti kao donju granicu nastanka *Komentara* i revidirati dosad uvriježenu dataciju njihova nastanka.

¹⁰ Potthoff polazi od pretpostavke da se radi o autografu, što tvrdi na više mjesta u predgovoru svojem izdanju, npr. W. Potthoff, »Zur Geschichte der älteren kroatischen Rhetorik«, Potthoff, *o. c.* (8), X. Mi smo pak uvjereni da se radi o prijepisu koji je sačinila druga ruka. Argumenata za takvu tvrdnju ima prilično i ovo nije prilika da ih sve iznosimo. Recimo samo da su Gučetićeve rukopise pisale razne – autoru suvremene – ruke i da ni za koju od njih pouzdano ne znamo je li upravo njegova. Osim toga, rukopis uključuje priličan broj pogrešaka koje je najlakše ili jedino moguće objasniti kao prepisivačke pogreške koje je počinio prepisivač različit od autora; autor bi načelno trebao biti manje sklon grubim pogreškama. Navest ćemo samo jedan primjer: kada citira iz Platonova dijaloga *Fedar*, tekst na izvor aludira kao »Plato in dial. de puncto«, što je očita prepisivačka pogreška za »De pulchro« – »O ljepoti« (204v).

¹¹ *Daleko je bolje da se u državama sve sudi prema zakonu i da se ništa ne prepusti slobodnoj volji poglavara* (13r). Svi prijevodi iz Gučetićevih *Komentara* potječu od autorice ovog teksta.

Poglavlja se dalje segmentiraju u 646 numeriranih paragrafa, određenih kao *Textus*. Međutim, realan broj paragrafa vjerojatno je drukčiji, budući da neki paragrafi nisu numerirani, a neki su preskočeni. U rukopisu, naime, od »teksta« broj 46 do 244 više je paragrafa nenumerirano nego što ih je numerirano, dok se od spomenutog broja nadalje (otprilike na trećini teksta) numeracija ponovo uspostavlja s neusporedivo većom pravilnošću. Numeracija odlomaka je dvostruka: prvi je broj »apsolutni« broj paragrafa, a drugi je broj unutar poglavlja, pa format marginalne bilješke izgleda ovako: »Tex. 351 : 8«.

Tekst *Komentara* dolazi sam, bez Aristotelova teksta, što je razmjerna rijetkost u komentatorskoj literaturi 16. stoljeća, koja teži tome da se komentari tiskaju uz tekst, najčešće preveden.¹² Poretkom tema i sadržajem komentar vjerno slijedi Aristotelov predložak. Uglavnom najprije parafrazira glavnu tezu proučavanoga Aristotelovog odlomka, nerijetko i eksplicitno naglašavajući Filozofov nepogrešiv autoritet, a zatim je potvrđuje, ili opravdava, bilo silogizmom, bilo – češće – primjerima. Primjeri se navode u vidu citata raznih stupnjeva (doslovan citat, parafraza, aluzija) iz raznih autora – autoriteta. Uzmimo za primjer naslov i početak glave 31:

Qui loci sint honestatis et turpitudinis, ex quibus in genere demonstratio possit orator formam argumentorum suorum desumere. Caput XXXI. Postquam igitur de uitiis illis oppositis disputauit et partes illarum annexuit, mox quid sit /137r/ honestas quidue turpitude, cognita natura et conditione uirtutis facile perspicere possumus, cum honestas sit fons et lumen cuiusuis uirtutis moralis. »Honestatem enim si extinxeris, et uirtutem penitus extinxeris«, inquit Cicero.

Koja su opća mjesta časti i sramote na temelju kojih govornik u pohvalnome govoru može oblikovati svoje argumente. Glava XXXI. Nakon što je, dakle, dovršio raspravu o vrlinama i njima oprečnim manama te dodao njihove dijelove, brzo i lako možemo sagledati – kada spoznamo /137r/ narav i položaj vrline – što je čast a što sramota, jer čast je izvor i svjetlost svake moralne vrline. »Ako ugasiš čast, posve si ugasio i vrlinu«, kaže Ciceron.¹³

Tekst *Komentara* sadržava ukupno 1732 marginalne bilješke na lijevoj margini stranice uz redak na koji se odnose.¹⁴ Marginalne bilješke imaju višestruku funkciju: služe bilo kao signal segmentacije teksta (to su one s oznakom *Textus*), ukazuju na važnost informacije (*Nota*, *Nota bene*) ili su, najčešće, oznaka citiranog autoriteta. Izuzmu li se iz ukupnog broja bilježaka one koje označavaju broj odlomka (njih

¹² Usp. Charles L o h r, »Renaissance Latin Aristotle Commentaries« *Studies in the Renaissance* 21 (1974) 228-289 i *Renaissance Quarterly* 28 (1975) 33 (1980) i 35 (1982), *passim*: Aristotelovu su *Retoriku* i prevodili i komentirali humanisti Antonio Riccoboni, Daniele i Ermolao Barbaro, Francesco i Emilio Porto, Simon Gryner, Marc Antoine Muret, Carlo Sigonio, Marco Antonio Maioraggio i drugi.

¹³ Cic. *Fin.* 3, 10. Prijevod autoričin.

¹⁴ Brojka koju iznosimo rezultat je računalne statistike marginalnih bilježaka iz našeg prijevoda *Komentara*.

426) te one koje označavaju važno mjesto (njih 3), preostaju nam 1303 marginalne bilješke u kojima je Gučetić napomenuo iz kojeg je izvora crpio informaciju ili citat. Jedna oznaka pritom može ukazivati na više izvora, što je naročito slučaj kod izvora kod kojih se očekuje manja autorska izvornost te autori – potvrđujući jedni druge ili istu tezu iz zajedničkog izvora – tvrde isto. Takav je slučaj – recimo unaprijed – s konzultiranim pravnim tekstovima ili, u manjoj mjeri, segmentima Aristotelove misli koju potvrđuju njegovi komentatori.

Broj od 1303 marginalne bilješke koji navodimo, gdje se navodi izvor eksplicitno identificirana citata nije, dakako, isto što i ukupan broj citata u tekstu. Nemamo podatka o tome koji je točan broj autora koje u svojim *Komentarima* citira Gučetić. Za takav podatak valjalo bi posjedovati pouzdanu digitaliziranu verziju latinskoga teksta te rezultate do kraja provedenog istraživanja i identificiranja citatnih izvora (*Quellenforschung*), što je u praksi težak zadatak. Ipak, već i brojka dobivena na temelju obilježenih citiranih mjesta (uz pretpostavku da nijedan nije »stradao« u prijepisu) kojima je autor »priznao« izvor govori o impozantnoj literaturi koju je dubrovački filozof konzultirao.

3. Citirani autori

Moguće nam je, međutim, dati statistiku izvora koje smo osobno uspjeli identificirati, neovisno o marginalnoj oznaci uz rukopis. Na tekstu Gučetićevih komentara identificirali smo 750 citata i parafraza drugih tekstova ili aluzija na njih. To je, dakako, samo fragment od onoga što Gučetić citira i što bismo mogli identificirati. Ovom ćemo se prilikom zadržati na podacima o tome koje autore dubrovački komentator koristi kao autoritet.¹⁵

Tablica (u prilogu) sadrži popis zasad identificiranih autora čiji tekst Gučetić citira, bilo da na to i sam ukazuje u postraničnim bilješkama, bilo da samo citira u tekstu i ne bilježi činjenicu citiranja u marginalnoj bilješci. Kako je vidljivo iz Tablice, radi se o pozamašnoj listi od 165 autora ili grupnih izvora. Omjer autora čiji citat nalazimo u tekstu i onih na čija se djela samo aludira iznosi točno 50%: iz pola autora, dakle, imamo citat, citiran dio njihova teksta u varijabilnim

¹⁵ Sličnu listu moguće je pronaći u kazalu imena Potthoffova izdanja *Komentara*. Kazalo, međutim, ne izdvaja citirane autoritete od ostalih imena spomenutih u Gučetićevu komentaru, a i vrlo je nepouzdan: u njemu se, primjerice, u tekstu spomenuti komentator *Justinijanova kodeksa* Angelo Aretino (Angelo Gambiglioni zvan Aretino, † oko 1465), autor djela *De maleficiis*, identificira kao Felino Aretino (ime koje se u tekstu i ne spominje); posrijedi je jedan od pseudonima Martina Bucera (1491-1551), njemačkog protestantskog teologa, koji se također ne spominje u tekstu, a ponajmanje ima za to razloga u poglavlju *O ispitivanju mučenjem (Caput 47: De quaestione)*. U kazalu Potthoffova izdanja nalazimo: »Bucer, Martin, vidi: Aretinus, Felinus«. V. Potthoff, o. c. (7), 332 i Urb. Lat. 1219, f. 266v.

stupnjevima doslovnosti.¹⁶ Neki od autora su svaki put spomenuti i u tekstu i u marginalnoj bilješci; kod nekih u tome segmentu postoji disbalans (često se ne spominju baš svaki put u bilješci); ima ih i takvih koji se spominju jedino u bilješci. Većina je autora imenovana i s njihovom identifikacijom nema problema. Katkad se autor ne imenuje osobnim imenom već antonomastički, samo imenicom ili širim kvalifikativom. Tako je Aristotel često *Noster Philosophus* ili samo *Philosophus*, Ciceron je *Orator*, Dante je *grauissimus poeta Etrusci carminis* («Najznamenitiji pjesnik toskanskog pjesništva»), a kralj David *Regius vates* («Pjesnik-kralj»). Od eksplicitno navedenih autora nismo uspjeli identificirati samo jednoga, pravnika u rukopisu navedenog pod imenom Nevilius ili, eventualno, Hevilius.

Manji je dio citata atribuiran krivome izvoru. Na primjer, jedan stih za koji se kaže da je Lukanov, zapravo je Klaudijanov (*In Ruf.* 200); jedan stih citiran pod Enijevim imenom zapravo je Pakuvijev, naveden po svoj prilici posredovanjem *Retorike za Herenija* (*Rhet. Her.* 2, 36). Jedna mudra izreka pripisana Ciceronu nije njegova, a izvor joj nismo uspjeli identificirati.¹⁷ Pretpostavka je da se radi o nekoj od anonimnih mudrih izreka koje su kolale u humanističkim silogama i kompendijima sentencija. Ovakvi slučajevi posrednog citiranja ukazuju na poseban fenomen u djelima humanističkih pisaca, a identifikacija podrijetla tih neizravnih izvora važan je korak u istraživanju ne samo lektire već i kućne biblioteke nekog humanista.¹⁸

Pogledajmo kronološku i strukovnu, odnosno žanrovsku raspodjelu autoriteta u *Komentarima*. Antičkih je autora citirano sedamdeset. Najčešće je spominjan autor-izvor, očekivano, Aristotel; u tekstu se spominje preko 670 puta, a osim *Retorike* citira se, u raznim stupnjevima vjernosti predlošku, ukupno desetak njegovih djela.¹⁹ Slijedi Ciceron s 560 pojavnica imena u tekstu i s 541 identificiranim mjestom iz njegova opusa. Možemo reći da se Ciceron citira više od Aristotela, budući da se Ciceronovo ime gotovo uvijek pojavljuje uz citat, a Aristotelovo ne nužno. Prvi ih, izdaleka, slijedi Platon sa 165 spomena u tekstu, zatim Aleksandar iz Afrodisijade i Plutarh, koji su spomenuti samo 26, odnosno 23 puta, a većinu puta

¹⁶ Pitanjem »vjernosti« citiranja iz autora-izvora valjalo bi se pozabaviti u zasebnom članku. Gučetićevi citati po svojoj se »doslovnosti« najčešće nalaze negdje na sredini između »potpune vjernosti« i više ili manje slobodne parafraze; to nije ništa neobično s obzirom na uzuse citiranja u humanizmu i slobodan odnos prema autorstvu izvornoga teksta.

¹⁷ *Quapropter omnes perosi sunt ingratos, et beneficiorum acceptorum immemores, inquit Cicero* (Urb. lat. 1219, 144v).

¹⁸ Fenomen neposrednog i posrednog citiranja te na temelju toga zaključke o izdajama i primjercima knjiga kojima se služio jedan stotinjak godina stariji humanist – Marko Marulić – na kompaktnijem je tekstu (Marulićevu *Tumaču uz natpise starih*) detaljno istražio Bratislav Lučin. V. Bratislav Lučin, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: »In epigrammata priscorum commentarius«* Marka Marulića (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011, 88 i d.

¹⁹ Broj mjesta na kojima se spominje Aristotel nije, dakako, isto što i broj mjesta na kojima se citira koje njegovo djelo. Potonjim podatkom ne raspolazemo.

i citirani. Ostali, historiografi (Livije, Valerije Maksim, Salustije, Apijan, Tukidid, Herodot, Josip Flavije), pjesnici (Vergilije, Homer, Ovidije, Propercije, Horacije, Plaut, Terencije, Sofoklo, Euripid, Marcijal, Auzonije), gramatičari (Kvintilijan, Aulo Gelije) navode se bitno manje. Osim u slučaju prve navedene trojice, Platona, Aristotela i Cicerona, citiranje antičkih autora više je ekstenzivno nego intenzivno: citira se mnogo autora, no razmjerno malim brojem citata po autoru. Fenomen nije neobjašnjiv: Gučetić je vezan tekstom Aristotelove *Retorike* i kao argument citira samo one dijelove antičke literature koji govore u prilog Filozofovoj tvrdnji.

Posebnu i očekivanu skupinu unutar antičkih autora čine filozofi i komentatori Aristotela i, nešto manje, Platona. Najčešće su citirani Aristotelov komentator, peripatetik Aleksandar iz Afrodizijade (djelovao oko 200), rimski filozof Boetije (rano 6. st.), Platonov nećak, sljedbenik i komentator Speusip (5-4. st. pr. Kr.), Aristotelov komentator Ivan Filopon (Ivan Gramatik, 5-6. st.), novoplatonovac Plotin (3. st.), novoplatonovac i komentator Aristotelova djela Simplikije (6. st.), Aristotelov komentator Temistije (4. st.), židovski filozof i komentator Biblije Filon Aleksandrijski (1. st.), rimski novoplatonovac Makrobije (rano 5. st.), Platonov sljedbenik te prevoditelj i komentator *Timeja*, Halcidije (4. st.), novoplatonovac i komentator Aristotela Amonije sin Hermijin (5-6. st.), platonovac Maksim iz Tira (2. st.), pomiratelj Platonova i Aristotelova učenja, sirijski filozof Jamblih (3-4. st.) itd. Među kasnoantičkim autorima je, očekivano, i niz crkvenih otaca: Aurelije Augustin (4-5. st.), Ivan Damaščanin (7-8. st.), Bazilije Veliki (4. st.), Ambrozije (4. st.), Ivan Zlatousti (4-5. st.), Grgur iz Nise (4. st.), Ćiril Aleksandrijski (4-5. st.).

Od srednjovjekovnih mislilaca, komentatora filozofije i teologa Gučetić najčešće (u 31 citatu) navodi Tomu Akvinskoga (1225-1274), zatim komentatora *Etike* Alberta Velikog (oko 1200-1280), bizantskog komentatora *Nikomahove etike* i *Druge analitike*, Eustratija iz Niceje (1050-1120), židovskog filozofa sefardskog podrijetla Leona Hebrejskog (1465-1523), *oštruoumnog naučitelja* Dunsca Scota (oko 1266-1308), bizantskog filozofa i historičara Mihaela Psela (1017/1018-1078), skolastika sv. Bonaventuru (1221-1274), francuskog filozofa Jeana Buridana (oko 1300 – posl. 1358), komentatora Aristotela, Mihaela iz Efeza (djelovao oko 1. pol. 12. st.), skolastika Aleksandra Haleškog (oko 1185-1245), a na popisu konzultiranih djela nalaze se i različite *Glose*, poglavito *Glossa ordinaria*, kompilacija komentara uz Sveto pismo od crkvenih otaca nadalje. U ovu bi kronološku skupinu ušla i dvojica žanrovski sasvim različitih autora, talijanski pjesnici Dante (oko 1265-1321) i Petrarca (1304-1374).

Zasebna su skupina unutar citiranih autora humanisti. Gučetić citira komentare uz Ciceronova pisma humanista Paola Manuzija (1512-1574), potom Aristotelova izdavača i komentatora Alda Manuzija (1449-1515), povjesničara i antikvara Flavija Bionda (1392-1463), historiografa prava Carla Sigonija (1520-1584), govornika Benedetta Varchija (1503-1565), komediografa i govornika Alberta Lollija (1508-1568). Aludira se i na govore dvojice humanista, Claudija Tolomeija (1492-1556) i

Giulija Camilla Delminija (1480-1544). Dvojica humanista koji se najčešće citiraju jesu komentatori i prevoditelji Aristotela, Mlečanin Daniele Barbaro (1514–1570) te milanski profesor retorike Marcantonio Maioraggio (1514-1555), na koje ćemo se zasebno osvrnuti.

Znameniti humanist Andrea Alciato (1492-1550), najpoznatiji kao autor *Knjige amblema* (*Emblematum libellus*, 1531), u Gučetićevo se tekstu ne citira kao stručnjak iz *humaniora*, već kao znalac u svojem »pravom« zanimanju: kao pravnik. Upravo su pravnici najbrojnija skupina konzultiranih autora u Gučetićevim komentarima. Povod tomu je Aristotelov tekst: posljednjih pet od ukupno petnaest poglavlja prve knjige Aristotelove *Retorike* analizira neki aspekt sudskoga govorništva, pa u vezi s njime i prava, pravde i zakona. U svojem komentaru uz Aristotelovu *Retoriku* Gučetić se pokazuje kao vrstan poznavatelj pravne literature: kao pravnike identificirali smo 66 autora s barem 66 pravnih izvora, od primarnoga, *Justinijanova kodeksa*, do raznih anonimnih ili (češće) autorskih sekundarnih izvora, glosa, komentara, studija o kanonskom, civilnom i kaznenom pravu.²⁰ Citirani autori mahom su kasnosrednovjekovni talijanski autori od 13. do 15. stoljeća, neki su od njih Francuzi (Guillaume Budé, André Tiraqueau), ili pak Hispanci (Alfonso Villagut, Diego de Covarrubias), a mnogi i Gučetićeви suvremenici.

Poznavanje pravne literature kod Gučetića je zapravo očekivano: dubrovački je filozof, valja se prisjetiti, u Dubrovniku od svih javnih služba najčešće obavljao službe odvjetnika i pravnika. Kronologiju Gučetićeva života i djela, pa time, između ostalog, i njegove pravničke i sudačke karijere iznio je Ivica Martinović 1996. povezavši autorov životni put i raspravu o javnom govorenju političara i odvjetnika iznesenu u *Komentarima*.²¹ Gučetićevo poznavanje pravne literature sada je i kvantificirano i konkretizirano, a jedna je od glavnih sljedećih zadaća proučavatelja Dubrovčaninova filozofskog opusa produbljavanje spoznaja upravo o pravnom aspektu njegove učenosti.

²⁰ Autori-juristi su abecednim redom pobrojani u Tablici u prilogu, a kao pripadnici posebne pravničke skupine označeni su kraticom »JUR«. Ovdje ih, zbog njihova velikog broja, nećemo posebno nabrajati.

²¹ Ivica M a r t i n o v i ć, *o. c.* (8), 24: »Počevši od prvoga vlastelinskog zaduženja 1571. godine, Gučetiću su najčešće povjeravane pravničke službe (odvjetnik posebničkih dobara, odvjetnik općeg dobra, komornik općeg dobra, savjetnik za građanske parnice i sudac za krivične parnice). Samo za jednoga od šestorice odvjetnika posebničkih dobara (*advocati vi. del proprio*) biran je šest puta kroz tri desetljeća. Ukupno je petnaest puta dobio pravnička zaduženja. Pouka suvremene pravne literature i iskustvo što ga je prikupio u sudskoj praksi urodili su komentarom Aristotelove *Retorike* u kojem se Gučetić usredotočio na značenja javnog govora u državnim i pravnim poslovima«.

4. Glavni izvori za komentar: Barbaro i Maioraggio

Nakon što smo nabrojili glavne kategorije autora koje Gučetić citira u svojim *Komentarima uz Aristotelovu »Retoriku«* te iznijeli neka od najvažnijih i najčešće spominjanih imena, valja pokušati dati odgovor na nekoliko pitanja koja se nameću u vezi sa strukturom i izvorima *Komentara*. Prvo, zašto je Gučetić podijelio svoj tekst na poglavlja baš tako kako ga je podijelio i odakle mu dodatna segmentacija na paragrafe? Imajmo na umu da izdanja Aristotela iz Gučetićeve doba ponajčešće nisu imala standardno segmentiran tekst Aristotela (na poglavlja i paragrafe) te je Gučetić Aristotelov tekst najvjerojatnije segmentirao na manje »tekstove« upravo po uzoru na izdanje *Retorike* kojim se služio. Isto vrijedi i za segmentaciju na poglavlja: zašto ih ima baš 49 i koliko je Gučetić bio samostalan u davanju naslova svojim poglavljima?

Drugo i još važnije pitanje tiče se teksta *Retorike* kojim se dubrovački filozof služio. Osim grčkoga izvornika, Gučetiću je na raspolaganju stajao veći broj prijevoda *Retorike* na latinski. Ne brojeći stare standardne latinske prijevode toga djela – kao što su *Translatio vetus* ili prijevod flamanskog dominikanca Vilima iz Moerbeke (oko 1215 – oko 1286), koji je na sugestiju Tome Akvinskoga počeo revidirati dotadašnje latinske prijevode Aristotelovih djela – Gučetiću je na smjeni 16. u 17. stoljeće na raspolaganju stajalo nekoliko novijih prijevoda *Retorike*, kao što su, primjerice, prijevod Georgija iz Trapezunta (Venecija, 1523), Ermolaa Barbara (Venecija, 1544), Carla Sigonija (Krakov, 1557), Marca Antonija Maioraggia (Venecija, 1547), ili pak komentirani prijevod Antonija Riccobonija, koji je uključivao i prijevode njegovih prethodnika, Maioraggia, Sigonija, Mureta, Vettorija (Frankfurt-Hanau, 1588), koji su svi u šesnaestom stoljeću tiskani barem još jednom, a često i nekoliko puta.²²

Odgovor na ta pitanja krije se u tekstu Gučetićevih *Komentara*, u kojima se, doduše, ne kaže eksplicitno kojim se prijevodom ili komentarima autor služio, ali se na nekoliko mjesta spominju imena dvojice (odnosno trojice) prevoditelja-komentatora čije je tekstove – kako slijedi iz citata upotrijebljenih u tekstu – Gučetić konzultirao. Ugrubo rečeno, podjela na poglavlja u Gučetića vrlo je srodna distribuciji kakvu nalazimo u bazelskom izdanju prijevoda i komentara Aristotelove *Retorike* Ermolaa i Danielea Barbara iz 1545, a daljnja podjela teksta na paragrafe slijedi upravo podjelu iz mletačkog izdanja prijevoda i komentara Marcantonija Maioraggia iz 1572.²³

Stariji od navedenih glavnih i neposrednih Gučetićevih izvora komentirani je prijevod obiteljskog tandema Barbaro, strica i nećaka Ermolaa i Danielea Barbara. Mletački humanist Ermolao (1454-1493) i njegov nećak i kolega, Daniele Barbaro (1514-1570) nisu se, doduše, zbog Ermolaove rane smrti mogli upoznati, no nećak

²² Usp. Ch. Lohr, o. c. (12), passim.

²³ Čini se, ipak, da Gučetić neke Maioraggiene paragrafe preskače, a neke spaja (usp. gore u tekstu).

je nastavio stričev rad i sastavio razmjerno kratak komentar uz Ermolaov latinski prijevod Aristotelove *Retorike* iz 1479.²⁴ Gučetić mlađeg Barbaro u svojem tekstu spominje dvanaest puta, a desetak ga puta i citira, to jest, citira ili aludira na Barbarov komentar uz Aristotela. Aristotelov je tekst prve knjige *Retorike* u izdanjima dvojica Barbaro (od kojih je nama bilo dostupno bazelsko izdanje iz 1545) podijeljen na 48 poglavlja (naspram Gučetićevih 49). Premda se distribucija sadržaja u poglavljima jednog i drugog komentatora ne podudara u potpunosti (primjerice, dva su Aristotelova teksta kod jednoga objedinjena u istom poglavlju, a kod drugoga se nalaze u dva poglavlja i obrnuto), glavnina poglavlja slijedi isti ritam raspodjele teksta *Retorike*, a i naslovi poglavlja im se podudaraju.²⁵ U edicijama obiteljskog tandema Barbaro komentar dolazi na kraju svakog poglavlja.

Milanski profesor retorike, humanist Marcantonio Maioraggio (Maioragio, 1514-1555), pravim imenom Antonio Maria de' Conti, autor je prijevoda i komentara uz vlastiti prijevod *Retorike* na latinski, objavljena četiri puta u drugoj polovici šesnaestog stoljeća (Venecija, 1547, 1571, 1572 i 1591). Isti je komentiran prijevod objavljen još jednom u 16. stoljeću (Frankfurt-Hanau, 1588), parcijalno, kao tekst uključen u komentiranu latinsku parafrazu *Retorike* Maioraggiova za generaciju mlađeg kolege komentatora, Antonija Riccobonija (1541-1599) te još barem dvaput u naredna dva stoljeća (Padova, 1689; Cambridge, 1728).²⁶ Gučetić Maioraggia u svojem tekstu spominje osam puta, isključivo kao autoritet za pitanja komentara, no talijanski je retoričar bez sumnje Dubrovčaninu i glavni izvor latinskog teksta. Premda Gučetić ne kaže da koristi njegov (ili bilo čiji) latinski tekst, dug je jasan, ponajprije na temelju terminologije i latinskog prijevoda grčkih stihova koje Gučetić preuzima upravo iz Maioraggiova prijevoda.

Preuzimanje terminologije i oslanjanje na Maioraggiov prijevod vidljivo je već na samom početku Aristotelova teksta. Navedimo samo jedan primjer. Gučetić u naslovu svojeg prvog poglavlja (*Caput I: Quam ob causam Rhetorica Dialecticae sit affinis*; Urb. Lat. 1219, 1r) preuzima prevoditeljevo *affinis* (*Rhetorica dialecticae affinis est...*; Maioraggio 1572, 1), naspram Barbarova naslova *De similitudine rhetoricae et dialecticae* (usp. i Riccobonijevo *Rhetorica conuenientiam habet cum dialectica*).

²⁴ *Aristotelis Rhetoricorum libri tres, Hermolao Barbaro patricio Veneto interprete. Danielis Barbari in eisdem libros commentarii*. Basileae [1545]. Ostala izdanja: Lyon 1544, Venecija 1558.

²⁵ Na primjer, kod Gučetića *Caput II: Quomodo prisca scriptores imperfecte de arte rhetorica scripserint* (»Kako su stari pisci nesavršeno pisali o retoričkom umijeću«) naspram Barbarova: *Veteres scriptores artis, ac fere oratores omnes extra rem et causam euagari* (»Stari pisci koji su pisali o ovome umijeću, kao i gotovo svi govornici odlutali su izvan predmeta i teme«). Također: Gučetić: *Caput XLVIII. De quaestionibus* (»O ispitivanju mučenjem«) naspram E. Barbara: *De tormentis*. U posljednjem primjeru ujedno vidimo – iz različite latinske nomenklature tehnike ispitivanja mučenjem – da Gučetić po svemu sudeći nije koristio Ermolaov prijevod kao predložak.

²⁶ Za potpune naslove v. Bibliografiju.

Navest ćemo i dva primjera u kojima Maioraggio posreduje kao prevoditelj s grčkog. Aristotel u *Retorici* (*Rh.* 1, 13, 2), govoreći o prirodnim zakonima, citira Sofoklove stihove iz *Antigone* (*Ant.* 456-457), koje Maioraggio sam prevodi na latinski:

Hoc namque non hodie aut heri, at semper fuit.
Ideo ego non timeo uiri ullius minas. (Maioraggio 1572, 174).

To nije ni od danas ni od jučer, nego je oduvijek bilo,
zato se ja ne bojim prijetnji nijednog muškarca.

Gučetić u komentaru uz odgovarajući odlomak doslovno citira Maioraggiov prijevod prvog stiha (Urb. Lat. 1219, 229v).

U drugoj prilici Aristotel, govoreći u poglavlju o ugodu kako je svakome ugodna djelatnost koju neprestano (i s uspjehom) obavlja (*Rh.* 1, 11, 28), citira stihove iz Euripidove danas samo iz fragmenata poznate tragedije *Antiopa*, koje Maioraggio prevodi ovako:

Nam quisque ad id frequens adest,
Magnamque in illo temporis partem terit,
In quo ipse se praestantiozem existimat. (Maioraggio 1572, 146-7).

Svatko se, naime, često laća
onoga za što vjeruje da mu dobro ide
i tomu posvećuje velik dio vremena.

Gučetić odgovarajuće mjesto komentira ovako:

In quo uero studio iugiter uersamur, ex eo uoluptatem sentimus, quia illo aliis nos praestare credimus. Quod Cicero [!] ostendit uersibus Euripidis: »Nam quisque«, etc. (Urb. Lat. 1219, 211r).

Zadovoljstvo osjećamo i u vezi s djelatnošću kojom se neprestano bavimo, budući da mislimo da smo u njoj bolji od drugih. To je Ciceron [*sic*] pokazao Euripidovim stihovima: »Svatko, naime, itd.«.

Početak stihova je očito preuzet iz Maioraggiova prijevoda, a i činjenica da se oni ne navode u potpunosti, već samo njihov početak, ukazuje na to da Gučetićev komentar »računa« s konzultiranjem Aristotelova teksta u Maioraggiovom prijevodu.

Osim što se Gučetić oslanjao na Maioraggiov prijevod, a velikim dijelom i na komentar, od milanskog je retora preuzeo i podjelu teksta na paragrafe. Maioraggiov tekst, za razliku od Barbarova, komentar stavlja nakon svakog paragrafa, pri čemu su paragrafi u Maioraggiovu izdanju iz 1572. (jedinom koje smo mogli konzultirati) u pravilu dugi rečenicu ili dvije, maksimalno petnaestak redaka, na margini su nazvani i označeni kao »TEXT.« i nisu numerirani. Unatoč tome, sudeći po podudarnosti sadržaja, nema sumnje da Gučetić prati upravo onakvu segmentaciju teksta kakvu nalazi u Maioraggia, a i svoje segmente prema Maioraggiu naziva *Textus*.

5. Agenda

U vezi s Gučetićevim citiranjem i s identifikacijom njegovih izvora za *Komentare uz prvu knjigu Aristotelova »Retoričkog umijeća«*, nameće se više pitanja i zadataka nego odgovora. Za potrebe ovoga rada identificirali smo autoritete koje Dubrovčanin spominje u svojem tekstu, a i neke nespomenute. Za potrebe prijevoda ovoga Gučetićeva djela identificirali smo, k tome, većinu mjesta iz latinskih klasika, naročito ondje gdje autor daje jasan tekstualni signal da se radi o navodu. Uspjeli smo identificirati i neka mjesta iz citiranih grčkih klasika, malo njih iz Tome Akvinskoga, te još malobrojnija mjesta iz humanističkih i kasnosrednjovjekovnih komentara i priručnika.

U djelu u kojem oko trećine tekstualnog volumena otpada na citate u raznim stupnjevima vjernosti izvorniku – od integralnih, preko parafraza teksta do pukih aluzija na djela – identifikaciju izvora kojima se autor služio držimo izuzetno važnim korakom u pokušaju da se što pravilnije i objektivnije interpretira njegova filozofska ostavština, no i u svrhu što točnije datacije autorova opusa. Prepreke koje se u takvom istraživanju pojavljuju mnogobrojne su i tiču se kako naše nedovoljne tehničke opskrbljenosti, tako i načina na koji se autor odnosi prema svojim izvorima. Gučetić, naime, citira grčke klasike iz latinskih prijevoda koje mahom ne identificira. Potragu za prijevodima Gučetićevih grčkih izvora otežava, primjerice, činjenica da naš filozof piše početkom 17. stoljeća, kada je broj takvih prijevoda i njihovih izdanja već narastao do zavidne količine.²⁷ Usto, jedina digitalna baza podataka koja uključuje latinske prijevode Aristotela, Brepolsova baza *Aristoteles Latinus*, ne uključuje ih, naravno, sve, pa tako od latinskih prijevoda *Retorike* u njoj nalazimo jedino srednjovjekovnu anonimnu *Translatio vetus* (prije 13. st.) i *Translatio Guillelmi* (13. st.), koje Gučetić, kako vidimo, uz dostupne suvremenije prijevode nije imao razloga koristiti.

Poteškoće stvara i način na koji Gučetić preuzima svoje izvore. U vrlo malom broju slučajeva, kako je već napomenuto, autor navodi »točan« tekst koji preuzima (pri čemu je, dakako, pitanje što to znači i koji je tekst dostupan jednom ranonovovjekovnom autoru). Gučetić svoje izvore preuzima u većem ili manjem stupnju preciznosti, a tek valja istražiti je li ih sve preuzimao izravno iz djela autora koje citira ili iz kojeg od brojnih kompendija mudrih izreka ili (pseudo-) citata antičkih autora. Isto vrijedi i za pravne izvore. Nadalje, ponekad kaže da citira izvor, a moguće je da citira komentar uz izvor i obrnuto. Ni izvori nam često ne pomažu u našim nastojanjima da odgonetnemo točna mjesta s kojih je preuzet Gučetićev tekst: kod nekih je od njih (pa makar ih i pronašli digitalizirane i pretražive) teško ustanoviti gdje je citat, s obzirom na to da tekst u njima nije segmentiran na numerirana poglavlja, potpoglavlja, stranice ili listove, paragrafe

²⁷ Usp. slične dvojbe u vezi s izdanjima Marulićevih izvora: Darko Novaković, »Zašto nam je važan Marulićev *Repertorij*?«, CM VII (1998), 23.

i retke pa je Gučetić prisiljen upućivati na naslov poglavlja ili prvu riječ stupca u kojem se citat nalazi ili prvu riječ u retku.²⁸

Prostor nam ovdje ne dopušta podrobnije se pozabaviti načinima na koje Gučetić tretira svoje izvore – tj. na stupanj njihove citatne vjernosti predlošku – čemu bi valjalo posvetiti zasebnu studiju. Osobit izazov bilo bi pokušati odrediti materijalnu osnovu njegove lektire i identificirati izdanja, eventualno čak i primjerke kojima se služio, te tako rekonstruirati Gučetićeve knjižnicu, koja je, prema dosad navedenom, morala biti dobro opremljena.

Takve zadatke (koji bi u svojem idealnom obliku uključivali identifikaciju svih citiranih mjesta, prijevoda, izdanja, komentara i primjeraka knjiga kojima se Gučetić služio) načelno je nemoguće izvesti u potpunosti; no taj nedvojbeno dugoročan posao bilo bi – uz razvoj digitalizacije starih izdanja (ako već ne i izrade kompletnih pretraživih skupina tekstova tipa *Aristoteles Latinus*) – ipak moguće postupno ostvarivati. Dokaz je tomu identifikacija dvojice novijih autora, Maioraggia i Barbara, a mnoga je mjesta iz Aristotelovih i Platonovih djela, vjerujemo, moguće identificirati već sada preko javno dostupnih digitaliziranih izdanja Ficinova prijevoda Platona (u iščekivanju baze *Plato Latinus*) ili starijih prijevoda Aristotela na latinski.²⁹ Nešto manji, no još uvijek neizveden – implicitno digitalizacijski – zadatak jest izrada novog izdanja *Komentara uz prvu knjigu Aristotelove »Retorike«*. Dok to ne bude moguće, valja se držati rukopisa i čitati ga, bilo filološki bilo filozofski, u svjetlu njegova najintenzivnijeg tekstualnog fenomena – citatnosti. Bez poznavanja autorovih izvora, ponavljamo, svako je proučavanje teološke, pravne ili filozofske misli Gučetićeve ili, uostalom, bilo kojeg drugog kompleksnijeg autora, podložno nagađanju i improvizaciji.

²⁸ Za citatnu politiku stotinu godina starijeg i žanrovski donekle srodnog teksta, Marulićevih *Komentara uz natpise starih*, u kojem se kao autoritet eksplicitno navode samo antički, no ne i suvremeni autori, vidi. B. L u č i n, *o. c.* (18), 110. D. N o v a k o v i ć u *o. c.* (27), 17-19, govori o problemima, u mnogočemu sličnim ovome slučaju, identifikacije Marulićevih izvora za *Repertorij* te o nedostatku paginacije ili folijacije u inkunabulama.

²⁹ Dostupno nam je, primjerice, digitalizirano i pretraživo izdanje Ficinovih prijevoda Platonovih *Opera omnia* koje je revidirao njemački humanist Simon Gryner (Basel, 1546), na adresama: <http://books.google.hr/books?id=O4NBAAAACAAJ> i <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10151028-7>

Bibliografija

- Barbaro, Daniele – Barbaro, Ermolao, *Aristotelis Rhetoricorum libri tres, Hermolao Barbaro patricio Veneto interprete. Danielis Barbari in eosdem libros commentarii*. Basileae [1545].
- Barnes, Jonathan, *Nikola Gučetić [sic]*, In *Primum Librum Artis Rhetoricorum Aristotelis Commentaria*, Editio princeps, Wilfried Potthoff (ed.), *Beiträge zur slavischen Philologie 10 (Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH, 2006), XXVIII + 340 pp.* (prikaz izdanja), *International Journal of the Classical Tradition*, 15 (2008), 4, 688-692.
- Brepolis Latin. Cross Database Searchtool (Library of Latin Texts – Series A; Library of Latin Texts – Series B; Aristoteles Latinus Database)*. Brepols Publishers, NV, Turnhout, 2010. URL: <http://apps.brepolis.net/BrepolisPortal/default.aspx>.
- Buck, A., Herding, O. (Hrsg.), *Der Kommentar in der Renaissance*, Kommission für Humanismusforschung, Mitteilung 1 (Deutsche Forschungsgemeinschaft), Bonn-Bad Godesberg, 1975.
- Ebel, Friedrich (ur.), *Internationaler biographischer Index des Rechts und der Rechtswissenschaften* Vol. 1-3., KG Saur, Munich, 1996.
- Erickson, Keith V., *Aristotle's »Rhetoric«: Five Centuries of Philological Research*, The Scarecrow Press, Metuchen NJ, 1975.
- Gučetić (di Gozže), Nikola Vitov*, Hrvatski leksikon, sv. 1, Leksikon d.o.o. i Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1996, 421.
- Gučetić, Nikola Vitov, *In primum librum »Artis rhetoricorum« Aristotelis commentaria. Editio princeps* (ur. Wilfried Potthoff), Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2006.
- Kristeller, Paul Oskar (ur.), *Catalogus Translationum et Commentariorum = Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries: Annotated Lists and Guides*. The Catholic University of America Press, Washington, 1960-.
- Kristeller, Paul Oskar, *Renaissance Thought and its Sources* (ur. Michael Mooney), Columbia UP, New York, 1979.
- Lohr, Charles, »Renaissance Latin Aristotle Commentaries«, *Studies in the Renaissance* 21 (1974) 228-289 (A-B); *Renaissance Quarterly* 28 (1975), 689-741 (C); 29 (1976), itd.
- Lučin, Bratislav, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: »In epigrammata priscorum commentarius« Marka Marulića* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011. URL: http://bib.irb.hr/datoteka/527859.Lucin_-_Jedan_model_humanisticke_recepcije_doktorat.pdf.
- Maioraggio, Marco Antonio (ur.), *M. Antonii Maioragii in tres Aristotelis libros De arte rhetorica, quos ipse Latinos fecit, explanationes*. Venetiis, apud Franciscum Senensem, MDLXXII.

- Martinović, Ivica, »Ljetopis života i djela Nikole Vitova Gučetića«, *Dubrovački horizonti* 36 (1996) 23-33.
- Martinović, Ivica, »*Patriciana* u knjižnici Toma Basseglija 1972«, *Dubrovnik* 8 (1997) 1-3, 193-211;
- Martinović, Ivica, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2011.
- Martinović, Ivica, »Kasnorenesansni filozof Nikola Vitov Gučetić«, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 6 (1997) 203-225.
- Novaković, Darko, »Zašto nam je važan Marulićev *Repertorij*?«, *CM VII* (1998), 9-26.
- Potthoff, Wilfried, »Zur Geschichte der älteren kroatischen Rhetorik«, u: Nikola Gučetić, *In primum librum »Artis rhetoricorum« Aristotelis commentaria. Editio princeps*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2006, IX-XXXVIII.
- Riccoboni, Antonio, *Aristotelis artis rhetoricae libri III, ab Antonio Riccobono latine conversi. Eiusdem Rhetoricae paraphrasis, interiecta rerum explicatione... Antonii Riccoboni Paraphrasis in Rhetoricam Aristotelis, interiecta rerum difficiliorum explicatione et collata ipsius Riccoboni multis in locis conversione cum Maioragii, Sigonii, Victorii, Mureti conversionibus*, Frankfurt – Hanau, 1588.
- Schiffler, Ljerka, *Nikola Vitov Gučetić*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- Stolleis, Michael (ur.), *Juristen: ein biographisches Lexikon; von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, Beck, München, 1995.

Prilog:

TABLICA EKSPLICITNO NAVEDENIH AUTORA KOJE GUČETIĆ CITIRA
U KOMENTARIMA UZ PRVU KNJIGU ARISTOTELOVA »RETORIČKOG UMIJEĆA«

Tablica sadržava sljedeće podatke: ime autora u latinskom obliku kakav dolazi u tekstu (abecednim redom); ime istog autora u vernakularnom ili uvriježenom obliku; kategoriju autora (kronološku ili strukovnu); broj eksplicitnih pojava imena u tekstu; informaciju o tome navodi li Gučetić tekst iz tog autora (bilo da to čini manje-više točno ili samo aludirajući na njegove riječi); broj pojava autorova imena u marginalnim bilješkama; opasku.

Oznake grupe: A – auctor antiquitatis; B – auctor biblicus; HIST – historiographus; COM – commentator; CPH – commentator philosophiae; CTH – commentator theologiae; H – humanista; JUR – jurista; MA – auctor mediae aevi; OR – orator; PE – pater Ecclesiae; PH – philosophus; PH-A philosophus Aristotelicus; PH-(N)P – philosophus (neo)platonius; POE – poeta; POL – scriptor politicus; SC – scholasticus; TH – theologus; TR – translator

Latinsko ime (iz teksta)	Vernakularna ili standardizirana inačica imena	Oznaka grupe	Broj pojava imena u tekstu	Citiran u tekstu	Broj pojava imena u margini	Opaska
1. Afflictus Neapolitanus	Matteo Affitto (d' Affitto, 1448-1528)	JUR	4	da	3	parafraziran
2. Albertus Magnus	Albert Veliki (1200-1280)	PH, CPH-A	23	da	18	
3. Alcizatus	Andrea Alciato (1492-1550)	H, JUR	2	ne	4	
4. Alcinous	Alkinoj (2. st.)	A, PH-P	2	da	1	
5. Alexander ab Alexandro	Alessandro Alessandri (d' Alessandro, 1461-1523)	H, JUR	1	ne	-	
6. Alexander Aphrodisaeus	Aleksandar iz Afrodisijade (djelovao oko 200)	A, PH, CPH-A	26	da	25	
7. Alexander de Ales	Aleksandar Haleški (oko 1185-1245)	TH, SC	7	da	2	
8. Alexander de Imola	Alessandro Tartagni (Alessandro da Imola) (1424-1477)	JUR	2	ne	3	

9.	Ambrosius	Ambrozije (oko 340-397)	A, PE, TH	1	ne	-
10.	Ammonius	Amonije (3. st.)	A, PH-NP	4	da	3 <i>comm. uz Porfirija</i>
11.	Ancaranus	Pietro d' Ancarano (1333-1416)	JUR	2	ne	1
12.	Angelus Aretinus	Angelo Gambiglioni (Angelo Aretino) († oko 1465)	JUR	1	ne	1
13.	Appianus Alexandrinus	Apijan iz Aleksandrije (95-165)	A, HIST	2	ne	2
14.	Archidiaconus	Guido de Baysio (Archidiaconus, oko 1250-1313)	JUR	3	da	1
15.	Aristoteles (noster) Philosophus	Aristotel (384-322)	A, PH	70 (≈ 600)	da	da
16.	Arustan Bassa	Rüstem Paša Opuković (c. 1500-1561)		1	da	- parafrazirana usmena izjava suvremenika
17.	Asconius Pedianus	Askonije Pedijan (1. st.)	A, COM	3	da	2
18.	Auctor ad Herennium	Autor <i>Retorike za Herenija</i>	A	23	da	6 26 lociranih citata iz <i>Rhet. Her.</i>
19.	Augustinus	Aurelije Augustin (354-430)	A, PE, PH, TH	5	da	5
20.	Aulus Gellius	Aulo Gelije (2. st.)	A, GRAM	3	da	2
21.	Ausonius (»carminibus Antonianis«!)	Auzonije (4. st.)	A, POE	1	da	- dva stiha iz <i>Epiigr.</i>
22.	Averroes	Averroes (12. st.)	PH	26	da	20
23.	Baldus	Baldo degli Ubaldi (1327-1400)	JUR	17	da	19
24.	Barbarus, Daniel	Daniele Barbaro (1514-1570)	H, CPH	12	da	4
25.	Bartolus	Bartolo de Sassoferrato (1313-1357)	JUR	3	da	9
26.	Basilius Magnus	Bazilije Veliki (329-379)	A, TH, PE	1	da	1
27.	Baverius, Marcus Antonius	Marcantonio Baverio de Bonetti (Baviera, † 1500)	JUR	1	ne	-
28.	Biondus	Flavio Biondo (1392-1463)	H, HIST	3	da	2

29.	Boethius Doctor	Boetije (oko 480-524/525)	A, PH, CPH	18	da	13	-	aluzija na njegovu izjavu
30.	Bohemundus, dux Apuliae	Bohemund od Tarenta (1051/52-1111)	MD	1	ne	-	-	
31.	Bonaventura	Sv. Bonaventura (1221-1274)	PH, TH-SC	1	ne	-	-	
32.	Bonifacius de Vitalinis	Bonifazio Vitalini (oko 1320-1389)	JUR	1	ne	-	-	
33.	Bosius	Egidio Bossi (1488-1546)	JUR	1	ne	-	-	
34.	Budaetus	Guillaume Budé (1467-1540)	H, JUR	1	ne	1	-	
35.	Buridanus	Jean Buridan (oko 1300-poslije 1358)	MD, PH, CPH	1	ne	2	-	
36.	Butrius	Antonio da Butrio (1338-1408)	JUR	1	ne	1	-	
37.	Caccialupus	Giovanni Battista Caccialupi (oko 1420-1496)	JUR	1	ne	-	-	
38.	Caelestis doctrinae magister Caelestis doctrinae praceptor Aeternae sapientiae doctor Divinus magister	Isus Krist	B	4	da	-	-	
39.	Caepola, Bartholomaeus	Bartolomeo Cipolla (oko 1420-oko 1475)	JUR	3	ne	3	-	
40.	Cajetanus	Thomas Cajetan (Tomasso de Vio) (1469-1534)	TH, CTH	2	ne	2	-	
41.	Calcidius	Halcidije (4. st.)	A, PH	4	da	3	-	
42.	Camillus, Iulius	Giulio Camillo »Delminio« (1480-1544)	H, PH, OR	1	ne	-	-	
43.	Carerius	Ludovico Carerio († 1560)	JUR	1	ne	1	-	
44.	Chrysippus	Hrisip (3. st. pr. Kr.)	A, PH	1	da	-	-	
45.	Chrysostomus	Ivan Zlatousti (4-5. st.)	A, PE	1	da	-	-	parafraza
46.	Cicero Marcus Tullius Orator	Marko Tulije Ciceron	A, OR, PH	529 26 5	da	531	-	541 identificiranih citiranih mjesta iz Cicerona
47.	Clarus, Iulius	Giulio Claro (1525-1575)	JUR	2	ne	-	-	
48.	Claudius Prolemaeus	Claudio Tolomei (1492-1556)	H, OR	1	ne	-	-	aluzija na njegov govor
49.	Constantinus Imperator	Konstantin Veliki, car (oko 274-337)	JUR	2	da	-	-	
50.	Corasius	Jean de Coras (?) (1515-1572)	JUR	-	ne	1	-	

51.	Covarruvias, Didacus	Diego de Covarrubias (1512-1577)	JUR	2	ne	3	
52.	Craveta	Aimone Cravetta (1504-1569)	JUR	6		6	parafraza
53.	Curtius, Franciscus	Francesco Corti, Mi. (1463-1533)	H, JUR	2	ne	2	
54.	Cynus	Cino da Pistoia (1270-1336)	JUR	2	ne	1	
55.	Cyrillus Alexandrinus	Ćiril Aleksandrijski (oko 376-444)	A, PE	1		1	
56.	Dantes »grauissimus poeta Etrusci car- minis«	Dante Alighieri (1265-1321)	POE	1 3	da	1	ukupno 5 stihova, svi prevedeni na latinski
57.	Decius	Filippo Decio (1454-oko 1535)	JUR	10	da	11	parafraza
58.	Demosthenes	Demosten (384-322)	A, OR	14	da	2	
59.	<i>Deuteronomium</i>	<i>Pomoljeni zakon</i>	B	1	da	-	
60.	Dionysius Areopagita	Ps-Dionizije Areopagit (5-6. st.)	A, TH, PH	2	da	2	parafraza
61.	Doctor Subtilis	= Duns Scot (oko 1266-1308)	MD, TH, SC	2	ne	-	aluzija
62.	Egesippus	Pseudo-Hegesip (4. st.)	A, TR	1	da	1	parafraza (lat. adaptaci- ja Josipa Flavija)
63.	Ennius	Kvint Enije (oko 239-oko 169)	A, POE	3	da	-	posredno, iz Cic. i Gell.; jednom krivo atribuirano (= Paku- vije)
64.	Euripides	Euripid (oko 480-406)	A, POE	4	da	2	Citiran i posred- no (Cic., Arist.) i neposredno. Prijevod Matoraggiov.
65.	Eustratius	Eustratije iz Niceje (1050-1120)	CPH-A	8	da	8	
66.	Felinus Sandaeus	Felino Sandeo (1444-1503)	JUR	1	ne	1	
67.	Gandinus, Albertus	Alberto Gandino (1240/1250 - posl. 1310)	JUR	1	ne	2	
68.	Gerson	Jean le Charlier de Gerson (1363-1429)	JUR	1	da	1	
69.	<i>Glossa (Lombardi)</i>	Petrus Lombardus (12. st.)	TH, SC, COM	1	da	-	

70.	Gofredus (de Trano)	Goffredo di Trani (oko 1200-1245)	JUR	1	ne	-	
71.	Gozzadinus (Gozzius)	Ludovico Gozzadini (1479-1536) Nikola Gučetić (1549-1610)	JUR H, PH	1 1	ne ne	1	autoaluzija (<i>Li discorsi... 1607 (?)</i>); <i>Dello stato delle repubbliche...</i> 1591)
72.	Gratus	Giovanni Girolamo Grati († 1606)	JUR	1	ne	1	
73.	Gregorius	Gregur iz Nise (4. st.)	TH, PTR	1	ne	-	
74.	Herodotus	Herodot (oko 484-oko 425)	HIST	1	ne	1	
75.	Hippolytus de Marsiliis	Ippolito Marsigli († 1546?)	JUR	3	ne	2	aluzija
76.	Homerus	Homer (c. 8. st. pr. Kr.)	POE	13	da	2	stihovi na lat. citirani prema Maoraggiovom komentaru
77.	Horatius	Horacije (1. st. pr. Kr.)	POE	6	da	2	
78.	Hostiensis	Enrico da Susa (Hostiensis, 1210-1271)	JUR	2	ne	1	
79.	Iseus	Isej (djelovao u ranom 4. st. pr. Kr.)	A, OR	2	da	-	parafraza
80.	Isocrates	Isokrat (5-4. st)	A, OR	3	da	1	
81.	Jacobus Apostolus	Apostol Jakov	B	1	da	1	
82.	Jamblichus	Jamblih (245-oko 325)	A, PH-NP	1	ne	1	aluzija
83.	Jason	Giasone de Maino (1435-1519)	JUR	4	ne	4	aluzija
84.	Johannes Andrae	Giovanni d'Andrea (oko 1275-1348)	JUR	-	ne	1	
85.	Johannes Damascenus	Ivan Damaščanin (645/676-749)	A, PH-NP, PE	2	da	2	
86.	Johannes de Anania	Giovanni d'Agnani (1390-1457)	JUR	-	ne	1	
87.	Johannes de Silva	Giovanni da Silva (?)	JUR	1	ne	-	
88.	Johannes Grammaticus Johannes Philoponus	Ivan Filopon (Gramatik), (490-570)	A, CPH-AR	11 3	da	6 3	
89.	Johannes Imola	Giovanni Niccoletti (G. da Imola, 1367/76-1436)	JUR	1	ne	1	

90.	Joseph Hebraeus	Josip Flavije (37-oko 100)	A, HIIST	1	da	-	parafraza? Citiran indirektno, preko Ps.-Hegesipa
91.	Julianus	Salvije Julijan (oko 110-oko 170)	A, JUR	1	ne	1	
92.	Justinianus (<i>Digesta cum glossa; Glossal Glossa ordinaria</i>)	Justinijan I Veliki (483-565)	A, JUR	1	ne		<i>Corpus juris citiulis</i> , s komentarnima
93.	Justinus Historicus	Justin Historik (3. st.)	A, HIIST	3	ne	1	
94.	Laertius	Diogen Laerčanin (3. st.)	A, HIIST	2	ne	-	
95.	Leo Hebraeus	Leon Hebrejski (oko 1465-oko 1523)	H, PH, NP	4	da	4	
96.	<i>Libri Regum</i>	<i>Knjiga o kraljevima</i>	B				
97.	Livius, Titus	Tit Livije (59. pr. Kr.-17. po Kr.)	A, HIIST	10	da	10	samo jedan izravni citat, ostalo aluzija
98.	Lolius, Albertus	Alberto Lollio (1508-1568)	H, OR	2	ne	-	aluzija na njegov govor
99.	Lucanus	Lukan (39-65)	A, POE	1	da	-	kriva atribucija! (=Claud. <i>In Ref.</i>)
100.	Lucas de Penna	Luca da Penna (oko 1325-oko 1390)	JUR	1	ne	-	
101.	Ludovicus Romanus	Ludovico Pontano (L. Romano, c. 1409-1439)	JUR	3	da	3	samo jedan izravni citat
102.	Macrobius	Makrobije (5. st.)	A; COM	4	da	2	
103.	Maioresius	Marcantonio Maioraggio (1514-1555)	H, TR, CPH	7	ne	-	temelj cijeloga Gučeti- ćeva komentara!
104.	Manutius, Aldus	Aldo Manuzio (oko 1450-oko 1515)	H	1	ne	-	Stariji ili Mladi?
105.	Manutius, Paulus	Paolo Manuzio (1512-1574)	H, COM	1	da	-	
106.	Marsilius Ficinus	Marsilio Ficino (1433-1499)	H, CPH-NP, TR	26	da	17	često zapravo citat Platona
107.	Martialis	Marcijal (1-2. st.)	A, POE	1	da	-	
108.	Martianus	Eiije Marcijan (3. st.)	A, JUR	1	ne	1	
109.	Maximus Tyrius (Platonicus)	Maksim iz Tira (2. st.)	A, PH	3	da	1	
110.	Menochius, Jacobus	Giacomo Menochio (1532-1607)	JUR	4	ne	3	

111.	Michael Ephesius	Mihovil Efeški (sred. 12. st.)	CPH-AR	1	ne	-
112.	Modestinus	Modestin (3. st.)	JUR	2	ne	2 parafraza
113.	Natta	Marcantonio Natta († 1568)	JUR	1	ne	1
114.	Nevilius	??	JUR	1	ne	2
115.	Othomanus, Franciscus	François Hotman (1524-1590)	H, JUR	1	ne	1
116.	Ovidius	Ovidije (43. pr. Kr.-17/18. po Kr.)	A, POE	3	da	1 citirano 8 stihova
117.	Panormitanus	Nicolò de' Tudeschi (Panormitano, 1386-1445)	JUR	1	ne	1 parafraza
118.	Parisius	Pier Paolo Parisio (1473-1545)	JUR	2	ne	2
119.	Patricius	Francesco Patrizi iz Siene (1413-1492)	H, POL	9	da	5
120.	Paulus Apostolus	Pavao Apostol (1. st.)	A, B	5	da	2
121.	Paulus de Castro	Paolo di Castro (1394-1441)	JUR	1	ne	1 parafraza
122.	Petrarca (elegantissimus) poeta Tuscus	Francesco Petrarca (1304-1374)	H, POE	2	da	1 3 stiha, u latinskom prijevodu
123.	Philo Hebraeus	Filon Hebrejski (Aleksandrijski, 20. pr. Kr.-50)	A, PH	5	da	3 citirano prema izd. iz 1555. (?)
124.	Philostratus	Filostrat (2-3. st.)	A, PH	1	ne	- samo aluzija (= <i>Životi sofista</i> 1, 16)
125.	Plato	Platon (5-4. st.)	A, PH	165	da	86
126.	Plautus	Plaut (3-2. st.)	A, POE	2	da	1
127.	Plinius	Plinije Stariji (23-79)	A, HIST, NH	5	ne	4 aluzije na <i>Naturalis historia</i>
128.	Plotinus (Platonicus)	Plotin (3. st.)	A, PH-NP	13	da	11
129.	Plutarchus	Plutarh (1-2. st.)	A, HIST	23	da	12
130.	Propertius	Propertije (1. st. pr. Kr.)	A, POE	1	da	1 2 stiha
131.	Pselus	Mihovil Psel (11. st.)	BIZ, HIST	2	da	2 <i>Fizika</i>
132.	Pythagoras	Pitagora (6-5. st.)	A, PH	2	ne	- aluzija; jednom unutar Cic.
133.	Quintilianus	Kvintilijan (1. st.)	A, GRAM	21	da	17

134.	Raimundus	Rajmund iz Penjatforta (11175/80-1275)	JUR, SCOL	2	ne	1	
135.	Regius vates = David	kralj David (Ps)	B	3	da	-	
136.	Robortellus	Francesco Robortello (1516-1567)	H, COM, OR	1	ne	-	aluzija
137.	Rolandus a Valle	Rolando della Valle (oko 1500-1575)	JUR	2	ne	5	
138.	Salicetus	Bartolomeo da Saliceto (1. pol. 14. st.-1411)	JUR	2	ne	1	
139.	Sallustius	Salustije (1. st. pr. Kr.)	A, HIST	8	da	5	
140.	Salomon »omnium hominum sapientissimus« Sapiens	Salomon (=Prop, Izr, Sir)	B	9 1 1	da da	-	
141.	Seneca	Seneka Mlađi (4-65)	A, PH	5	da	2	
142.	Sigonius	Carlo Sigonio (1520-1584)	H, HIST	1	da	1	
143.	Simplicius	Simplikije (490-560)	A, PH-NP, CPH	8	da	9	
144.	Socinus Junior	Mariano Sozzini (Socini) Mlađi (1482-1556)	JUR	2	ne	4	
145.	Socinus Senior	Mariano Sozzini Stariji (1401-1467)	JUR	1	ne	1	aluzija
146.	Sophocles	Sofoklo (5. st. pr. Kr.)	A, POE	4	ne	-	aluzija na Ant.
147.	Speculator	Guillaume Durandus (Speculator, 1230-1296)	JUR	5	da	5	
148.	Speusippus	Speusip (5-4. st.)	A, PH-NP	17	da	14	
149.	Strabo	Strabon (64/3. pr. Kr.-24. po Kr.)	A, PH, GEO	1	ne	-	aluzija
150.	Symonides	Simonid (6-5. st.)	A, POE	1	ne	-	aluzija, preko Tukidida
151.	Terentius	Terencije Afer (2. st. pr. Kr.)	A, POE	4	da	2	
152.	Themistius	Themistije (317-390)	A, PH, CPH	6	da	4	
153.	Thomas Grammaticus	Tommaso Gramatico (1473-1556)	JUR	3	ne	4	
154.	Thomas, Sanctus Doctor Angelicus	Sv. Toma Akvinski (1225-1274)	MD, TH	24 4	da da	31	
155.	Thucydides	Tukidid (5-4. st.)	A, HIST	6	ne	2	parafraza
156.	Tiraquellus	André Tiraqueau (1488-1558)	JUR	5	ne	5	komentirao Alessan- drija

157.	Valerius Maximus	Valerije Maksim (1. st.)	A, HIST	9	ne	9	parafraza, aluzija
158.	Varchus	Benedetto Varchi (1503-1565)	H, OR	1	ne	-	aluzija
159.	Villagut, Alphonsus	Alfonso Villagut (1566?-1623)	JUR	3	ne	3	parafraza
160.	Virgilius Mantuanus vates Maro	P. Vergilije Maron (70-19)	A, POE	17 1 1	da	10	38 citiranih stihova
161.	Vulpianus	Ulpijan (oko 170-228)	A, JUR	2	da	-	
162.	Xenophanes	Ksenofan iz Kolofona (6-5. st.)	A, PH	1	?	-	
163.	Xenophon	Ksenofont iz Atene (5-4. st.)	A, HIST	3	ne	-	aluzija
164.	Zeno Stoicus	Zenon iz Citija (4-3. st.)	A, PH	6	ne	-	parafraza, preko Cicerona

Krivo atribuirani izrijekom navedeni izvori							
165.	(Claudianus)	Klaudijan (4-5. st.)	A, POE	1	da	-	stih krivo atribuiran Lukanu, <i>q. v.</i>
166.	(Pacuvius)	Pakuvije (3-2. st.)	A, POE	1	da	-	stih krivo atribuiran Eniju, <i>q. v.</i>
167.	(Cicero)	?					v. f. 144v; posljedni izvor, humanistička kompilacija izreka?

Neoznačeni (implicitni) izvori							
168.	(<i>Apocalypsis</i>)	Ivan Evanđelist (<i>Otkrivenje</i>)	A, B	1	ne	-	
169.	(Hieronymus, Sanctus)	Jeronim (347-420)	A, PE	1	ne	-	<i>Adversus Jovinianum</i>
170.	(Isidorus Hispalensis)	Izidor Seviljski (oko 560-636)	A, HIST, TH	1	da	-	<i>Eymologiae</i> (prenosi i Toma Akvinski)